

УДК 27.04:746.327-312.47«XX/XXI»
DOI <https://doi.org/10.32782/uad.2022.6.8>

Сорока Оксана Василівна,

аспірант кафедри дизайну і теорії мистецтва

Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника

ORCID ID: 0000-0001-9699-4406

oksanasv.if@gmail.com

КОМПОЗИЦІЙНЕ ОЗДОБЛЕННЯ ОПЛІЧЧ ФЕЛОНІВ КІН. XX – ПОЧ. XXI СТ. ІКОНОГРАФІЯ БОГОРОДИЧНОГО ЦИКЛУ

Марієлогічна тема релігійних образів використовувалася у церковному та народному мистецтві України дуже обширно. Позаяк до кожного святково-обрядового дня у році, парафії мають своїх покровителів, з яких найсвятішою вважається Богородиця, то безсумнівно образ Марії посідає чільне місце в усіх видах сакрального мистецтва. Окрім мальованих ікон (церковних та хатніх), зображення Богородиці спостерігаються у церковному текстилі: хоругвах, плащаницях, покрівцях та священичих ризах. Закономірним залишається, що оздоблення священичого вбрання підпорядковує собі вплив релігійних традицій та вподобань майстрів. Таким чином вишивані іконографічні композиції оплічч фелонів, формуючись поряд з мальованою іконою, увібрали у себе не тільки загальноприйняті канонічні (церковні), але й народні особливості.

Фелон – це верхня риза священичого одягу, прикрашена орнаментальним та сюжетним оздобленням. Орнаментальні композиції побудовані з геометричних, рослинних чи комбінованих мотивів та розташовуються по всьому полотнищу верхньої одягу. На опліччі фелона розміщується невелике фігурне зображення обрамлене здебільшого у формі декоративного хреста, або ромба, рідше – кола, квадрата. Означені орнаментальні форми утворені з тих самих мотивів, які прикрашають інші частини ризи. Саме вишиті композиційні оздоблення з сюжетним зображенням Богородиці на опліччях фелонів є об'єктом нашого дослідження.

Отже, у даній статті розглядаються вишиті іконографічні сюжети Богородичного циклу, які найчастіше спостерігаються у священичому облаченні західних областей України впродовж кінця XX – початку XXI ст. Аналізуються чотири найпоширеніші образи Богородиці: Провідниця (Одигітрія), Елеуса, Покрова та Оранта.

Ключові слова: іконографічні сюжети, шитво, Марія, зображення, священичий одяг, вишивка, церковне мистецтво.

Soroka Oksana. THE COMPOSITE DECORATION ON TOP OF THE FELONS OF THE LATE XXTH – EARLY XXI CENTURIES. ICONOGRAPHY OF THE MOTHER OF GOD CYCLE

The Virgin's topic of the religious images has been widely referred to in church and folk art of Ukraine. Since for every holiday and ritual day of the year, the parish has its own patrons, among which the Mother of God is considered to be the most holy and that's why the image of Mary occupies a prominent place in all kinds of sacred art. Besides the hand drawn icons (church or household) the image of the Virgin is observed in the church textiles: banners, shrouds, covers and priestly robes. It's regular that the decoration of the priestly dress subordinates the influence of the religious traditions and preferences of the masters. Thus, embroidered iconographic compositions on top of felons, forming alongside with the hand drawn icon, absorbed not only generally accepted canonic (church) peculiarities but folk ones as well.

The felon is a top robe of the priestly clothes decorated with ornamental and plot trimming. Ornamental compositions are formed with the help of geometric, floral or combined motives and they are spread all over the outerwear. On top of the felon there is a small figured image framed mostly in the form of a decorative cross or a diamond, less often a circle or a square. The specified ornamental forms are based on the same motives, which decorate other parts of the robe. The object of our research is exactly embroidered composite trimmings together with the image of the Virgin on top of the felons.

So, the current article deals with embroidered iconographic plots of the Virgin's cycle which are most frequently observed on the priestly clothes of the western regions of Ukraine in the late XXth – early XXIst centuries. We analyze four most common images of the Mother of God: Guide (Hodegetria), Eleusa, Pokrova and Orans.

Key words: iconographic plots, needlework, the Mother of God, images, priestly robes, embroidery, church art.

Вступ. У пропонованому огляді акцентується увага на сюжетах із зображенням Богородиці. Відслідковуються типи ікон, які були завезені до Київської Русі після утвердження християнства та стали взірцями для наслідування естетичних, художніх навиків й візантійських церковних канонів, а саме: «Елеуса» й «Одигітрія». Примітно, що із запровадженням християнства, зображення Марії почали використовувати у церковному шитті та гаптуванні. Також застосуванню іконографії саме Марійського культу сприяє велика кількість, у церковному календарі, релігійних дійств присвячених на Ї честь.

Твори Матері Божої були найпоширенішими й серед української народної творчості. На Галичині з XIX ст. сцени Богородичного циклу стали головною темою народних ікон. Зокрема, у священничому вбранні окрім загальноновизначених традиційних іконних образів, вишивали і ті, які утворилися на території України серед народного мистецтва, наприклад, Богородиця – палаюче серце, чи Нев'янучий цвіт.

Мета дослідження. Висвітлити та розглянути найбільш використовувані іконографічні сюжети зі зображенням Богоматері в оздобленні священничих фелонів.

Постановка проблеми. Вважаємо, що одним із завдань сучасних науковців є популяризація українського церковного мистецтва, зокрема вишитих творів, які все частіше замінюються фабричними зразками. Збір та фіксація зникаючих літургійних зразків, до яких відноситься священниче вбрання, дають можливість описати та показати особливості народної вишивки, як виду церковного мистецтва.

Крім цього, дослідження та висвітлення сакрального мистецтва сьогодні є вкладом у розвиток української культури та задля збереження національної ідентичності. Українська Церква перебуває на новому історичному етапі починаючи з 2014 року, коли Вселенський патріарх Варфоломій підписав Томос про автокефалію для Української православної церкви. А на початку 2023 р. в Успенському соборі Києво-Печерської лаври, вперше з 1988 року, відбулась різдвяна літургія під про-

водом настоятеля УПЦ Епіфанія. Зазначимо, що до цього богослужіння проводили тільки священники УПЦ московського патріархату. Тому у час, коли УЦ на шляху до самостверженості, а понад 30 років тому «скинувши ярмо рабства» Україна розпочала будівництво власної суверенної держави, завданням дослідників, митців полягає у висвітленні, популяризації українського сакрального мистецтва та народних традицій [8]. Адже: «сама народна традиція представляє історичну пам'ять народу та його культурний генотип, втілює у собі безперервність його розвитку» [1, ст. 123].

Результати. Церковне мистецтво України формувалося під впливом двох культур: західної та східної, з поступовим набуттям національних рис. Упродовж багатьох століть зазнавала змін іконографія творів, стилістичні та технічні особливості їх виготовлення. Звичай оздоблювати тканинами інтер'єр храму та шити священниче вбрання були запозичені з візантійської традиції. Як зазначає Т. Кара-Васильєва: «на основі художньо-ідеологічних засад візантійського та великокнязівського вбрання відбувалося формування одягу священнослужителів – стихаря, фелону з розшитим опліччям. У святковому одязі імператорів Візантії обов'язковим було оздоблення «опліччя» та широкої смуги під ним» [4, ст. 19]. Традиція гаптувати й вишивати ікони, рушники, священниче облачення, які займають почесне місце і є доповненням до інших творів сакрального мистецтва (різьби, малярства, ковальства), зберігається в українських храмах дотепер.

З XX ст. в оздобленні священничих фелонів спостерігаються зміни окремих його частин. Це пов'язано із введенням у церковний текстиль народної вишивки та аматорства майстрів. Якщо у більш давніх зразках на опліччі фелонів орнаментальна композиція мала хрестоподібний вигляд, то в досліджуваних ризах (останньої чверті XX – початку XXI ст.) спостерігаються й інші форми: ромб, коло, квадрат, по центру яких розташовуються мініатюрні сюжети Богородиці, Ісуса Христа, або символічні монограми. Ця орнаментальна композиція, чи з іконографічним сюжетом, чи

без нього, є обов'язковим елементом оздоблення, розташовується на спинці фелона та знаменує голгофський хрест, який нагадує священнику про смиренність й покору у здійсненні служби [5, с. 423].

Сюжетним церковним шитвом називають зображення Ісуса Христа, Богородиці, різних святих та біблійських подій, які відповідають канонічним іконографічним традиціям, виконуються у техніці ручної, або машинної вишивки із спеціальних матеріалів. Це мистецтво синтезу іконопису та вишивки, які відображають художньо-стилістичні особливості певного історичного періоду. Для досліджуваних вишитих сюжетних зразків характерним є поєднання канону та фольклорних традицій. Аналогічно, як в українському народному іконописі, так і у вишивці, майстрині відступали від основних традицій, черпаючи натхнення з фольклору, довільно трактуючи канон. Тому більшість іконографічних сюжетів на опліччі фелонів кінця ХХ – початку ХХІ ст. не мають чітко виражених стилістичних чи територіальних особливостей. У досліджуваних зразках бачимо два варіанти: площинне та наближене до натуралістичних образів. Спостерігається активне використання до канонічних образів народної орнаментики. Богородичні зображення виділяються яскравістю, відкритими кольорами, здебільшого площинними формами з дещо деформованими пропорціями ликів та схематичністю [6, ст. 132].

Різноманітністю вирізняються орнаментальні композиції утворені з геометричних та рослинних елементів, які несуть в собі символічне значення. Вони використовуються як окрема частина декору, або слугують фоном для сюжетних зображень, зокрема на опліччі фелону. Колірна гама від монохромної до поліхромної, що налічує до десяти кольорів. Форма, як вище зазначалося, має різні геометричні конфігурації – хрестоподібні, ромбоподібні, колоподібні та квадратовидні. Масштаб орнаментальної композиції у межах 30-ти см., сюжетної – від 20-ти до 10-ти см. по діагоналі.

Детальніше зупинимось на іконографічних особливостях композицій, які простежуються у священничому облаченні найчастіше, а саме:

Богородиця Провідниця, Елеуса, Оранта та Покров Пресвятої Богородиці.

Одним із провідних релігійних сюжетів є ікона «Богородиця Одигітрія», або «Провідниця», що означає Та, яка веде до Христа. За частотою малювання в українському іконному малярстві – це перший іконографічний тип. На цих іконах зображується поясна, фронтальна фігура Богоматері, яка на лівій руці зручно і надійно тримає свого Сина. Даний образ представлений менш ліричним, ніж Елеуса. Дві постаті трохи віддалені між собою, дитячко дивиться на матір, тоді як Богородиця зосереджує погляд прямо перед собою вказуючи рукою на Ісуса. Усі сюжети на мал. 1 виконані з підкресленою графічністю у моделюванні драпіровок та обрисів облич, видовженими ликами та німбами навколо голів. На деяких композиціях присутні написи літерами, що позначають Богородицю та Ісуса. Майже у всіх даних сюжетах зображено, як Мати обгортає своїм мафорієм Сина, проте у традиційних іконах це не спостерігається. Одяг Богородиці вишитий у відтінках синього, або червоного кольорів, а туніка Дитятка Ісуса виконана у наближених до жовто-охристих та оранжевих тонах. Як видно, колірна гама підібрана до колористичного вирішення всього оздоблення фелона. Разом з цим сюжети відповідають традиційним рисам іконографічного типу Одигітрії та виділяються на фоні орнаменту. Усі представлені на мал. 1 іконографічні сюжети датуються останньою чвертю ХХ ст.

Наступний іконографічний сюжет Елеуси, або Ніжності демонструє поясне зображення Марії, яка тримає на правій руці Ісуса (інший варіант зображує Богородицю з Дитям, яке стоїть на її колінах), а їхні лики притулені один до одного. Родоначальницею ікон Елеуси в Україні стала Вишгородська ікона Богородиці (грецька), яка одна з перших була проголошена у нас чудотворною [3, ст. 88]. У двох верхніх сюжетах з мал. 2 образи вишиті на зеленавому тлі. Богоматір зображено у пурпуровому мафорію, білій туніці, голову покриває білого кольору плат з-за якого виступає волосся. Дитячко Ісус у бузковому хітоні; у правій руці тримає невелику сферичну фігуру.

Мал. 1. Іконографічні сюжети – Богородиця Одигітрія

За символічним релігійним змістом куля означає досконалість і вічність, символ абсолютної Божої всемогутності [7, ст. 69].

Два нижні сюжети (мал. 2) можна віднести до типу ікон «Самбірської Богородиці». Марія тримає Ісуса двома руками; вона покрита блакитним мафорієм, краї якого оздоблені золотавою каймою. На її мафорію багато зірок (в одному сюжеті зірки на великому золотавому німбі), де дві збільшені – розміщені на плечі та голові. Дитя у білому хітоні та зеленому гіматії (мал. 2, справа). Якщо у зобра-

женнях Одигітрії фігури виконані доволі схематично, то на Елеусі вишивка «хрестиком» більш пластична з детальним світлотіньовим вирішенням ликів та складок на драперії.

Іконографічні сюжети Покрова та Оранта у богослужбовому вбранні простежуються набагато рідше ніж два попередні. З наведеного мал. 3, художнє вирішення образу Покрови представлене у двох варіантах. У першому – зображено поясну фронтальну постать Богородиці з піднятими від ліктя вверх руками, які тримають омофор.

Мал. 2. Іконографічні сюжети – Богородиця Елеуса

Одягнута у зелену туніку та мафорій, перехрещений на грудях та перев'язаний на талії поясом. Інший сюжет Покрови в аналогічному з попереднім ракурсі, проте відрізняється кольоровим вирішенням. Тут Марія представлена у туніці коричневого відтінку та пурпурному мафорію. На обох сюжетах омафор білого кольору з трьома хрестами по центру. Також помітно два хрести на плечах та один на голові. На ликах чітко виділяються риси обличчя, особливо великі очі Богородиці. Ризу на якій вишита дана ікона священник одягає тільки у свято Покрови, яке святкують 14 жовтня. В сучасній історії Покрова, як захисниця воїнів, стала покровителькою Збройних сил незалежної України. «Тому не випадково, в умовах новітнього відродження України, української культури та національних традицій, зокрема військових, актуалізованих агресією Росії проти України 2014 р., «з метою вшанування мужності та героїзму

захисників незалежності і територіальної цілісності України, військових традицій і звичаїв Українського народу, сприяння дальшому зміцненню патріотичного духу у суспільстві» Президент України Петро Порошенко видав Указ № 806/2014 від 14 жовтня 2014 р. «Про День захисника України», яким визнано 14 жовтня – День Покрови Пресвятої Богородиці» [2, ст. 5].

Сюжет Оранти дуже схожий до попереднього, тут також Марія зображена фронтально із піднятими вгору руками. На мал. 3 Богородиця одягнена у синій мафорій, навколо голови вишитий великий німб, а на зап'ястях рук та плечах розміщено по одній зірці; п'ята зірка на голові. Лик дещо видовжений з чіткими рисами. Загалом ікона виконана у синхронних відтінках з орнаментом всієї ризи. Зазначимо, що всі характеристики обличчя та одягу Марії наділені певною символікою. Так: «три зірки на чолі та на обох раменах символізують

Мал. 3. Іконографічні сюжети – Оранта та Покров Пресвятої Богородиці

її дівочтво перед, під час та після народження Христа. Великі очі є ознакою глибокої молитовної контемпліації. Малі уста – це схильність до мовчанки та до медитації, бо Вона «пильно зберігала все це роздумуючи у своїм серці» (Лк. 2, 19). Тонкі губи – символ духовної, не розбещеної людини. Довгий простий ніс ознака краси та гідності в середземноморських культурах. Сильна, груба шия символізує внутрішню, духовну силу. Рука, яка вказує на Дитятко Ісуса, символізує роль Богородиці – приводити вірних до Месії» [7, ст. 65]. Мафорій голубих чи зелених відтінків – як символ земного походження Марії. А Богоматір зображена у червоному мафорію знаменує символ земних страждань.

Ще одне зображення Оранти зустрічаємо на фелоні зі Львівської області (мал. 4). Даний іконографічний сюжет – це копія вишитої ікони отця Дмитра Блажейовського та відомої мозаїки «Заступниця» у соборі святої Софії в Києві. Окрім фігури Богородиці, на досліджуваному зразку, вишите фронтальне зображення Софійського собору, яке розміщене на передньому плані. Уся композиція займає верхню частину полотна фелони. Богородиця виконана у повний зріст, проте архітектурна споруда закриває нижню частину ніг. Загалом, риси обличчя, драпування та моделювання одягу, кольорова гама відповідають означеним взірцям. Зображення собору виконане в золотаво-голубих кольорах, як і фігура, що робить композицію статичною та цілісною. Цей сюжет підтверджує нашу

думку про те, що оздоблюючи священничий одяг, майстрині поєднували з одного боку церковні традиції – наслідування іконографічних сюжетів, а з іншого, вносили свої вподобання та народний фольклор.

Висновки. Досліджуючи іконографічні зображення у священничому вбранні виявлено,

Мал. 4. Іконографічний сюжет Оранти

що Богородична тематика була найпоширеніша та сюжетно – найрізноманітніша. Завдяки дослідженням науковців зазначено, що іконографія Богоматері застосовувалася в інших видах мистецтва дуже обширно. Загалом у досліджуваних фелонах знаходимо й інші сюжети Марії, проте, у даному дослідженні винесено тільки чотири.

Отже, простеживши частину сюжетів, які застосовувалися в оздоблені священних фелонів, встановлено, що найпоширенішими

серед них були іконографічні типи Одигітрії та Елеуси. Рідше зустрічаються композиції Покрови та Оранти. З'ясовано, що майстрині вишиваючи іконографічні сюжети опиралися на ті риси, які були традиційно притаманні конкретному типу Богородичних ікон. Зауважено, що вишиті досліджувані зразки образу Богородиці кінця ХХ – початку ХХІ ст. спрощені, із порушенням канонів іконографії та введенням фольклорних особливостей, не мають таких чітких художніх рис, як у мальованих іконах.

Література:

1. Варивода А. Народна традиція в українському церковному гаптуванні XVII–XVIII ст.: релігійний та художній аспекти. Актуальні проблеми історії, теорії та практики художньої культури. 2016. №37. С. 122–128.
2. Гордієнко Д. Становлення та розвиток культу Покрови Пресвятої Богородиці в Середньовічній Україні. Гетьманські читання. Покрова Пресвятої Богородиці – в історії української культури та українського війська. 2019. С. 5–24.
3. Дем'янчук А. Богородиця в українському іконному малярстві (XI–XIX століття). Основні іконографічні типи. *Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв*. 2016. №3. С. 85–95.
4. Кара-Васильєва Т. Літургійне шитво України XVII–XVIII ст. Львів : Свічадо, 1996. 231 с.
5. Олійник О. Стилїстика модерну в декорі літургійно-обрядових тканин Галичини на зламі XIX–XX століть. *Народознавчі зошити*. 2012. № 3 (105). С. 415–428.
6. Осадча О. А. Українська хатня ікона – образ кінця XVIII–XX століть як етнокультурний феномен (історія, типологія, художні особливості) : дис. ... канд. мист : 26.00.01. Київ, 2010. 219 с.
7. Руско Н. М. Особливості галицького іконопису кінця XIX – початку XX століть: філософсько-релігійно-знавчий контекст : дис. ... канд. філ. наук : 09.00.11. Острогоз, 2015. 196 с.
8. Савицький О. Першу літургію ПЦУ в лаврі віряни назвали історичною. 2023. URL: <https://amp.dw.com/uk/persu-liturgiu-rcu-v-kiyevpecerskij-lavri-virani-nazvali-istoricnou/a-64313671> (дата звернення: 30.01.2023).
9. Степовик Д. Історія української ікони X–XX століть. Київ : Либідь, 2008. 440 с.

References:

1. Varivoda, A. (2016). Narodna tradytsiia v ukrainskomu tserkovnomu haptuvanni XVII–XVIII st.: relihiinyi ta khudozhnii aspekty [The folk tradition in the Ukrainian church embroidery of XVII–XVIII centuries: the perspective of religion and art]. *Aktualni problemy istorii, teorii ta praktyky khudozhnoi kultury* [in Ukrainian].
2. Gordienko, D. (2019). Stanovlennia ta rozvytok kultu Pokrovy Presviatoi Bohorodytsi v Serednovichnii Ukraini [Incipience and development of the cult of the Veil of Holy Mother of God in medieval Ukraine]. *Hetmanski chytannia. Pokrova Presviatoi Bohorodytsi – v istorii ukrainskoi kultury ta ukrainskoho viiska* [in Ukrainian].
3. Demyanchuk, A. (2016). Bohorodytsia v ukrainskomu ikonnomu maliarstvi (KhI – KhIX stolittia). Osnovni ikonohrafichni typu [The Virgin in Ukrainian icon painting (XI–XIX centuries). The main iconography types]. *Visnyk Kharkivskoi derzhavnoi akademii dizainu i mystetstv* [in Ukrainian].
4. Kara-Vasyliieva, T. (1996). Liturhiine shytvo Ukrainy XVII–XVIII st [Liturgical needlework in Ukraine of the XVII–XVIII centuries]. Lviv: Svichado [in Ukrainian].
5. Olijnyk, O. (2012). Stylistyka modernu v dekorii liturhiino-obriadovykh tkanyn Halychyny na zlami XIX–XX stolit [Stylistics of modern in the decor of liturgical and ceremonial fabrics of Halychyna on the break of the XIX–XX centuries]. *Narodoznavchi zoshyty* [in Ukrainian].
6. Osadcha, O. (2010). Ukrainska khatnia ikona – obraz kintsia XVIII–XX stolit yak etnokulturnyi fenomen (istoriia, typolohiia, khudozhni osoblyvosti) : dys. ... kand. myst : 26.00.01 [The Ukrainian household icon – the image of the XVIII–XX centuries as the ethnocultural phenomenon (history, typology, art peculiarities) : dis. ... cand. of art hist. : 26.00.01]. Kyiv [in Ukrainian].
7. Rusko, N. (2015). Osoblyvosti halytskoho ikonopysu kintsia XIX – pochatku XX stolit: filofsko-relihiieznavchyi kontekst : dys. ... kand. fil. nauk : 09.00.11 [Peculiarities of Halytsky iconography of the late XIX – early XX centuries: philosophical and religious scholar context : dis. ... cand. of phil. sc. : 09.00.11]. Ostrog [in Ukrainian].

8. Savytskyi, O. (2023). Pershu liturhiiu PTsU v lavri viriany nazvaly istorychnoiu [believers called the first OCU liturgy in the Lavra historic]. URL: <https://amp.dw.com/uk/persu-liturgiu-pcu-v-kievopecerskij-lavri-virani-nazvali-istoricnou/a-64313671> (data zvernennia: 30.01.2023) [in Ukrainian].

9. Stepovyk, D. (2008). Istoriiia ukrainskoi ikony X–XX stolit [The history of the Ukrainian icon of the X–XX centuries]. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].